

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ РОЗВИТКОМ ТУРИЗМУ ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

STATE MANAGEMENT OF TOURISM DEVELOPMENT DURING MILITARY AGGRESSION: FOREIGN EXPERIENCE

У статті визначено особливості функціонування індустрії туризму в умовах війни з урахуванням різних сценаріїв та з урахуванням зарубіжного досвіду. Акцентовано увагу на тому, що туризм в Україні продовжує функціонувати у віддалених від бойових дій районах, адже враховуючи негативне психологічне навантаження на суспільство, яке залишається в країні, враховуючи військову ситуацію та закриття кордонів для виїзду чоловіків, створюються передумови для розвитку туризму в середині країни, тобто індустрія туризму є фактором емоційного розвантаження людини в певні періоди життя. Розглянуто також передумови для підтримки нового напрямку – військового туризму.

Для досягнення мети проаналізовано зарубіжний досвід розвитку індустрії туризму в країнах під час бойових дій за останні 70 років, зокрема, серед країн, які відновили туристичний сектор і зробили його досить прибутковим для бюджету країни, можна виділено Ізраїль, Хорватію, Кіпр і Грузію. За результатами аналізу досвіду держав, які, незважаючи на військовий конфлікт, відродили індустрію туризму, розроблено рекомендації щодо розвитку тіншового туризму як окремого історико-культурного військового досвіду, спрямованого на розвиток туризму в Україні. У рамках підтримки внутрішнього туризму та започаткування нових локацій, що свідчать про бойові дії в Україні, ми пропонується розробити проєкт міста-пам'ятки, в якому велися бойові дії зі значними руйнуваннями, адже історично складаються передумови військового туризму в майбутньому, тому таке місто має відобразити наслідки війни, щоб не допустити їх повторення в майбутньому. Пропонується розглянути можливість розвитку альтернативного туризму, зокрема сучасні технології надають можливість віртуального туризму, а відтак можна розробити проєкт віртуального туризму щодо наслідків бойових дій в Україні в реальному часі.

Метою статті є розробка рекомендацій, спрямованих на підтримку туристичної галузі під час війни, на будь-якій території України вільній або анексованій, спрогнозувати різні сценарії завершення війни та механізми переміщення туристичних ресурсів на Українські території; надати рекомендації щодо використання сучасних техноло-

гій та впровадження наукових досягнень у сферу туризму.

Ключові слова: туристична галузь, державне управління, державна підтримка, військова агресія, період війни, зарубіжний досвід.

The article defines the peculiarities of the operation of the tourism industry in the conditions of war, taking into account various scenarios and taking into account foreign experience. Tourism in Ukraine continues to function in remote areas from hostilities. Taking into account the negative psychological burden on the society that remains in the country, taking into account the military situation and the closing of borders for the departure of men, the prerequisites for the development of tourism in the middle of the country are created, because the tourism industry is a factor of emotional relief of a person in certain periods of life. Prerequisites are also being created to support a new direction - military tourism.

To achieve the goal, the foreign experience of the development of the tourism industry in countries during hostilities over the past 70 years was analyzed. Israel, Croatia, Cyprus and Georgia can be singled out among the countries that have restored the tourism sector and made it quite profitable for the country's budget. Based on the results of the analysis of the experience of states that, despite the military conflict, revived the tourism industry, recommendations were developed for the development of shadow tourism as a separate historical, cultural military experience aimed at the development of tourism in Ukraine. As part of the support of domestic tourism and the initiation of new locations witnessing combat operations in Ukraine, we offer the development of a project of a city of landmarks, in which combat operations were conducted with a significant amount of destruction. Historically, the prerequisites for military tourism in the future are being developed. After the Second World War, the Russian-Ukrainian war is the most destructive. The city must reflect the consequences of the war in order to prevent their repetition in the future.

Separate attention should be paid to the development of alternative tourism in the world. Modern technologies provide the possibility of virtual tourism. It is proposed to develop a virtual tourism project regarding the consequences of real-time military operations in Ukraine.

Key words: tourism industry, state administration, state support, military aggression, war period, foreign experience.

УДК 351.338.48
DOI <https://doi.org/10.32782/rma2663-5240-2023.35.19>

Сінгуцький О.В.

аспірант кафедри публічного управління та землеустрою, Класичний приватний університет,

Боклаг В.А.

доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри публічного управління та землеустрою, Класичний приватний університет

Постановка проблеми. В зв'язку з воєнними діями, які охоплюють всю територію України та різняться віддаленістю від лінії зіткнення, зазнає руйнування туристична інфраструктура та спостерігається незацікавленість держави щодо її підтримки. Наразі в державі відсутні заходи щодо розробки стратегії та будь-яких рекомендацій зі сторони держави щодо об'єктів туристичної інфраструктури, які

залишились на окуповані території, або знаходяться безпосередньо на лінії зіткнення. Процеси пов'язані з безпекою українських та іноземних громадян, впливають на відтік капіталу у більш віддалені від бойових дій регіони, спостерігається імміграція значної частки населення та фахівців з туристичної галузі.

Туризм в Україні продовжує функціонувати у віддалених районах від бойових дій. З ураху-

ванням негативного психологічного навантаження на суспільство, яке залишається в країні, враховуючи військове положення та закриття кордонів на виїзд чоловіків, створюються передумови розвитку туризму в середині країни, адже туристична галузь є фактором емоційного розвантаження людини у певні періоди життєдіяльності. Також створюються передумови для підтримки нового напрямлення – військового туризму. Багато авторів приділяють увагу післявоєнному відновленню туризму, тобто після перемоги, але не враховують фактори затяжного конфлікту, перманентної війни, на прикладі Ізраїлю, замороженого стану «не миру не війни» на прикладі Північної та Південної Кореї, або анексії території під час Російської агресії у Грузії та механізмів, які сприяли розвитку туристичної сфери у військових умовах враховуючи різні сценарії, створюючи передумови, які унеможливили відтік туристичних та професійних капіталів закордон. Така ситуація в свою чергу впливає на інвестиційні процеси, адже жоден інвестор під час військових дії не буде розглядати країну для інвестицій у туристичну сферу, тому роль держави у підтримці та знаходження альтернативних механізмів сприянні акумулювання внутрішнього туризму є головною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В науковій літературі приділяється велика увага узагальненню зарубіжного досвіду щодо державної політики розвитку туризму та застосування механізмів державного управління розвитку туризму в Україні. Можна відмітити ряд науковців як вітчизняних так і зарубіжних, а саме: Л.С. Грипів, В.Г. Гуляєв, М.І. Долішній, А.П. Дурович, Д.М. Стеченко, О.І. Шаблій, Л.М. Яцун, К. Каспар, Й. Кріппендорф, Г. Опашовський, В. Фреєр, Р. Цюнд та ін., які досліджували загальні теоретичні та прикладні питання розвитку туристичної сфери, в тому числі висвітлюючи питання державного регулювання зазначеної сфери та питання державної політики щодо розвитку туризму в Україні, як перспективного напрямку економічного розвитку країни. Але на сьогодні важливо розглядати відновлення та розвиток туристичного сектору, враховуючи фактори впливу військових конфліктів, а також можливість функціонування туризму в складних умовах.

Виклад основного матеріалу. З розвитком людської цивілізації, а саме починаючи з торгівельних зв'язків, можна пов'язати і зародження туризму та поступове відокремлення у господарську діяльність, яку зв'язали в єдину систему транспортних шляхів з місцями для тимчасового проживання. Туроператори, транспорт, місця для тимчасового розміщення

туристів являють основу туристичної системи.

Господарська діяльність всього людства підлягала вивченню та аналізу, внаслідок чого сформувались багатовекторність наукових підходів та методів щодо унеможливлення повторення історичних помилок для переходу на інший рівень життєдіяльності. Кожна галузь господарської діяльності з часом зазнавала змін під впливом технологічних факторів та накопиченню знань щодо фізичного, матеріального середовища.

Удосконалення, прогрес ведення господарської діяльності змінював малоефективні на більш продуктивні. Такі вчені як Микола Кондратев, Йозев Шумпетер, Даніель Шмихули пов'язали ці явища у періодичні цикли, періоди яких являли перехід до наступних технологічних рівнів розвитку людства. Туризм як сфера господарської діяльності сформувався у фазі четвертого циклу в період 1945-1983 рр. згідно з циклів Кондратева. Таким чином, туристична галузь інтегрувалась в економіку багатьох країн і впродовж останніх років збільшувала свою частку у світовому ВВП [7].

З урахуванням історичних фактів розвитку туризму гальмувався у міжвоєнні періоди. Післявоєнний розвиток та перехід людської цивілізації до глобалізованого світу обумовив розвиток міжнародної туристичної галузі та перетворення у сфери господарської діяльності країн. Після другої світової війни розпочався туристичний бум. Туристична галузь для багатьох країн з рекреаційним потенціалом створила додаткові надходження до ВВП та сприяла розвитку споріднених сфер діяльності створюючи мультиплікативний ефект. Внаслідок чого доля світового ВВП на туристичну галузь за даними ЮНВТО становить 10% та займає друге місце. Глобалізація, розвиток транспортних сполучень та рекреаційної інфраструктури – є сучасна основа туристичної сфери, яка потребує державної політики щодо підтримки галузі та стабілізації у разі кризових ситуацій.

Дестабілізуючі фактори, такі як епідемії, війни, природні та техногенні катаклізми, уповільнюють розвиток туристичної галузі. За статистичними даними пандемія COVID, знизила попит на туристичні продукти на 65% за даними ЮНВТО. Порушення торгівельних шляхів через обмеження пересування, закриття кордонів під час спалаху епідемії внаслідок чого втрата частки в'їзного туризму. Створюючи при цьому передумови для попиту на внутрішній туризм, тобто туристична сфера під час епідеміологічних ситуацій втрачає значний прибуток зі зменшення платіжного балансу

в негативну сторону створюючи додатковий тиск на стабільність грошової одиниці. Але при цьому в країні є можливість для переорієнтування ринку на внутрішній туризм.

Військові конфлікти останнього століття свідчать про деградування або ліквідацію функціонування туристичної галузі на внутрішньому ринку та зменшення попиту на виїзний туризм. Нова активна фаза війни, яка почалась з 2022 року між Росією та Україною є найбільш жорстокою з періоду після другої світової війни беручи до уваги кількість військових та техніки, яка бере в ній участь з обох сторін.

Еволюція людської діяльності з набуттям знань, вмінь та навичок створила ефект реорганізації застарілих способів виробництва та послуг до більш досконалих. Внаслідок чого з'явився процес переходу людства від сфери простору, пристосування та реорганізації навколишнього середовища до часового простору в якому пріоритетом виявляється час. На перший план поступово виходить інформація як процес життєдіяльності людства, що в свою чергу впливає на емоційне виснаження людини та сприяє її розвантаженню. Таким чином, туризм, на нашу думку, стає невід'ємним синергетичним фактором розвитку людства в інформаційно-часовому просторі. Про це свідчить збільшення долі туристичної сфери у світовому ВВП, яка становить близько 10% не враховуючи мультиплікативний вплив на інші галузі [1].

За останні роки людство зіштовхнулось з епідеміологічним фактором таким як COVID, який вплинув на зменшення попиту на міжнародний туристичний ринок. Внесок індустрії туризму у світовий ВВП у 2019 році становив 10,4%, а вже у 2020 році через пандемію коронавірусу він скоротився до 5,5%. Про це йдеться у звіті Всесвітньої ради з туризму та подорожей (WTTTC), підготовленого спільно з Oxford Economics. Але при цьому для туристичного ринку створились передумови для переорієнтації на внутрішнього споживача.

На початку 2022 року світ зіштовхнувся з найбільш небезпечною за останні 70 років кризою, другою фазою тотальної війни між Росією та Україною, передбачити наслідки та час завершення якої неможливо. Внаслідок чого, туристична галузь призупинилась або переорієнтувалась в умовах війни на волонтерську діяльність. Але, незважаючи на досить складну ситуацію, вважаємо, що туристична сфера не повинна відмирати, навпаки, вона може стати тією ланкою економіки, яка буде провідником до культурного збагачення країни, підтримки духу нації та збереження історичної спадщини країни. Відтак, для підтримки туристич-

ної сфери з боку держави потрібно розробити рекомендації враховуючи зарубіжний досвід країн на території яких проходили бойові дії.

Прикладом фази перманентної війни є досвід держави Ізраїль, на перший погляд, не досить оптимістичний, оскільки стосується розвитку туризму в умовах постійного загострення збройних конфліктів. Державна політика щодо розвитку туризму сприяє виробленню не тільки ефективної державної підтримки, а й адаптування різних суспільних сфер, зокрема, й туристичну, до таких обставин. Ізраїль, не зважаючи на постійну війну з Палестиною, зберігає свій туристичний статус. Туризм, в зв'язку з перманентними конфліктами повністю адаптований до війни. Більш того, на сьогоднішній день це одна з ключових галузей економіки, майже 6% населення зайняті в сфері туризму.

Постійні військові загострення знижують доходи від туризму, але економіка практично цього не відчуває. Цьому сприяє структура формування ВВП, коли дохід від однієї галузі компенсує втрати від іншої [4]. Держава застосовує диференційований підхід, збитки в одній галузі компенсуються в іншій.

Власний підхід до розвитку туризму запропонувала Хорватія, маючи на своїй території потужний рекреаційно-оздоровчий та культурний потенціал схожий на український. Під час війни у Хорватії 1990-х роках туризм практично припинився, але започаткування розвитку транспортної інфраструктури, рейсів бюджетних авіаліній, доступного житла, відкриття нових пляжів і запуск круїзних туристичних маршрутів допомогли розвивати туризм пізніше, у 2000 році. Згодом в країну поступово стали надходити іноземні інвестиції, а держава зайнялася популяризацією туристичних напрямків за кордоном. Наразі близько десяти мільйонів туристів щорічно генерують 15% ВВП Хорватії [7].

Після військової агресії Туреччини 1974 року, Кіпр був поділений на дві частини південну грецьку та північну – турецьку. Південний Кіпр став однією з найпопулярніших туристичних локацій. Практика маркетингової політики туризму популяризації курортів Кіпру був схожим на хорватський: основний напрямок визначення основних туристичних переваг – масована реклама в інших державах. Натомість на північній частині Кіпру відсоток туристичних потоків у чотири рази менший ніж на Південному Кіпрі.

Прикладом конкретної антикризової стратегії відновлення туристичної індустрії після збройного конфлікту є ситуація в Грузії. Російсько-грузинська війна 2008 року нега-

тивно вплинула на економіку Грузії, особливо на туристичний сектор. Кількість міжнародних відвідувачів у 2008 році збільшилась на 23% та становила майже 1,3 млн. Це відбулося лише через збільшення кількості іноземних відвідувачів перед війною (завдяки започаткуванню урядом стратегічного планування у туристичній галузі).

Після війни Грузія сприймалася як нестабільний та небезпечний туристичний напрям. Посольства інших держав попереджали громадян утриматися від поїздок до Грузії, але країні потрібно було створити позитивний імідж привабливого туристичного напрямку. Відтак, для подолання наслідків післявоєнного періоду для туристичного сектору урядом Грузії були розроблені заходи:

- організація великої кількості міжнародних прес-турів;
- представленість на основних міжнародних телевізійних ресурсах. Підхід полягав у просуванні Грузії як безпечної країни та ідеального місця для інвестування. Впроваджувався безвізовий режим для майже 100 держав та спрощеною системою її отримання вже на кордоні;
- як однієї з кращих країн втілення реформ та отримання результату щодо їх застосування, з найкращими показниками розвитку у Східній Європі;
- як комфортної держава з точки зору зручності ведення бізнесу;
- як унікального рекреаційного місця щодо в'їзного туризму;
- участь у міжнародних туристичних виставках, включаючи тематичні виставки для реклами туристичних послуг;
- визначення чітких цільових аудиторій, таргетування ринку. Основна увага зосереджувалась на східноєвропейських ринках України, Польщі, Західної Європи, та ринках з високим рівнем добробуту США, Китаю, Японії, Південної Кореї, Ізраїлю;
- активізація піар-кампанії, спрямованої позиціонування Грузії як туристичної дестинації світового зі світовим рівнем послуг;
- реформування [9].

Грузія на базі державного та приватного партнерства почала реалізовувати міжнародні рекомендації, запропоновані міжнародними експертами. Рекомендації були розроблені у вигляді конкретних заходів задля наближення до короткострокових цілей.

До конфлікту лише 2-3 відсотки населення світу чули про Грузію. Після завершення військового конфлікту в Грузії відчули шалений сплеск туризму та впізнаваності у світі [3]. Натомість слід зазначити, що у анексованій

Росією території Абхазії та Південної Осетії не визнані світом, туризм підтримується тільки за рахунок російських туристів. Натомість в останні роки спостерігаються суттєве зниження в'їзного туризму. Навіть російський інвестор не планує розвивати в минулому «перлину» радянського відпочинку курортів Абхазії з її рекреаційним потенціалом, не кажучи вже про Південну Осетію. Утворення квазідержав для Росії є способом дестабілізації, веденням гібридних війн на прикордонних територіях. Для прикладу анексія частини Донецької та Луганської області з 2014 року послугувало «казус беллі» для повномасштабної війни у 2022 році.

За останні роки впізнаваність України у світі внаслідок військової агресії з боку Росії зросла. Людство на протязі 2014-2023 років дізнається про людські трагедії та руйнації спровоковані війною. Але враховуючи досвід Хорватії, Кіпру під час військових криз, інформаційне поле слід використовувати для висвітлення рекреаційного, культурного потенціалу в Україні, створюючи підґрунтя для післявоєнного часу. На розвиток післявоєнного періоду у Хорватії вплинув фактор розбудови та доступності транспортної інфраструктури. Війна в Хорватії закінчилась найбільш бажаним як для ситуації в Україні результатом, визволенням всіх анексованих територій, під час перемир'я покращуючи у цей час власний ВПК.

Історичний шлях Грузії за останні 20 років схожий на українській, починаючи зі зміною орієнтації зі сходу на захід через революцію, потім війною з Росією та втратою частини територій. Різниця полягає в тому, що після революції у Грузії реформування країни розпочалося одразу після формування нової влади. Революційна ситуація вийшла на стадію завершення, повного перетворення країни.

Навіть військовий конфлікт 2008 році, який призвів до відокремлення регіонів Абхазії та Південної Осетії значно не вплинув на майбутній розвиток країни та залученню інвестицій. Натомість зарегульованість, диктатура та бюрократія, залишилась на окупованих Росією грузинських територіях, коли грузини вже у 2008 – на початку 2009 років з нуля збудували житло біженцям з Південної Осетії. Тоді як російські відомства в Південній Осетії досі ремонтують пошкоджені під час війни будівлі, туристична галузь показує постійне зростання з часткою ВВП майже 10%.

Аналізуючи методи та заходи державної політики зарубіжних країн щодо підтримки туристичної галузі під час воєнних конфліктів, можемо констатувати, що отримані результати варті зусиль зі сторони держави, адже туризм

Порівняльний аналіз державної політики підтримки туристичної галузі під час військових конфліктів

Країна	Фаза війни	Методи державної політики	Результат
Ізраїль	Перманентна війна	Популяризація історичної спадщини, перерозподіл ВВП у туристичну галузь під час кризи, підтримка галузі. Технологічний розвиток.	Туристична галузь розвивається відповідно до світового рівня
Хорватія	Завершення війни, відновлення території	Популяризація туристично-рекреаційного потенціалу, розбудова транспортної інфраструктури, мережа лоукостів	Туристична галузь розвивається відповідно до рівня світових вимог
Кіпр	Замороженого конфлікту, значні території анексовані	Популяризація туристично-рекреаційного потенціалу. Сприятливі умови для ведення бізнесу.	Туристична галузь розвивається відповідно до рівня світових вимог
Грузія	Закінчення гострої фази війни, анексія території	Структурне перетворення фінансово-економічної, політичної, правової сфери. Лібералізація економіки.	Туристична галузь розвивається відповідно до світових вимог

став однією із прибуткових галузей економіки та розвивається відповідно до світового рівня (табл. 1).

В рамках підтримки внутрішнього туризму та започаткування нових локацій-свідків бойових дій в Україні, пропонуємо розробку проекту міста пам'ятки, в якому велись бойові дії із значною кількістю руйнації. Історично складається передумови для військового туризму в майбутньому. Адже після другої світової війни, російсько-українська війна є найбільш руйнівною. Місто повинно відображати наслідки війни, щоб унеможливити повторення їх у майбутньому.

Окремо слід звернути увагу на розвиток альтернативного туризму у світі. Сучасні технології надають можливість віртуального туризму. Отже, можна запропонувати розробку проекту віртуального туризму щодо наслідків військових дій режимі реального часу в Україні. Найбільшим гравцем галузі військового туризму є американська компанія Warzone Tours, яка наразі організує тури до лівійського Бейрута, Мексики та низки африканських держав. За словами власника компанії, його клієнти – лише забезпечені люди із середнім заробітком близько \$100 000 на рік. Перед кожною поїздкою компанія відправляє своїх приватних фахівців з безпеки для вивчення ситуації на місцевості, де вони також наймають охоронців з-поміж місцевих громадян для супроводу туристичних груп. Групи зазвичай невеликі – до 10 осіб. Одна така поїздка, наприклад, до Багдада може обійтися близько \$40 000 за одну людину.

За даними британського Інституту дослідження тіньового туризму, за останні чотири роки ринок військового та військово-політичного туризму виріс на 65% і оцінюється в \$263 млрд. Філіп Стоун, директор Інституту,

зазначає, що зараз такі поїздки стають формальною частиною традиційної туристичної галузі. На його думку, інтерес до турів підігривають ЗМІ та документальні фільми, після перегляду яких люди самі особисто хочуть побачити те, що відбувається [6].

Висновки та пропозиції. Перехід на новий техніко-економічний етап здійснюється через науковий прорив або шляхом криз. Внаслідок чого галузі економіки проходять природний відбір. Туристична галузь займає 10% світового ВВП та продовжує зростання. Серед факторів які сприяють розвитку туризму у світі виокремимо наступні: зростаючий інформаційний тиск на людину; щорічне збільшення граничних температур; зростаючі кризові явища; можливість віддаленої роботи; зростання конкуренції на світовому туристичному ринку.

Можна зазначити, сфера туризму на майбутніх етапах технологічного розвитку буде лише зростати. Функції держави при цьому визначаються у адаптації та модернізації механізму стабілізації та розвитку туристичного сектору. Адже туризм залежний від негативних факторів впливу зовнішньої та внутрішньої середовища. Останнім кризовим явищем який вплинув на світовий ринок туризму – пандемія COVID-19, але теперішня світова ситуація ставить під загрозу функціонування міжнародного туристичного сектору внаслідок розпочатої другої фази військової агресії 2022 року між Україною та Росією, з непередбачуваними для людства з часів холодної війни наслідками.

Державна політика щодо розвитку туристичної галузі повинна розглядати всі варіанти розвитку війни, для розробки адаптивного механізму стабілізації. Україна на сучасному етапі стає перед вибором реформування, а отже майбутнього розвитку як вільної техно-

логічної країни або посилення ролі авторитаризму та диктатури прикриваючись війною з перспективою руйнації державності. Для світового товариства слід згадати вираз Джона Кеннеді: «Або людство покінчить з війною або війна покінчить з людством».

ЛІТЕРАТУРА

1. Всесвітня Туристична Організація URL: <http://www2.unwto.org/ru> (дата звернення: 03.03.2023)
2. Дорошко М. С. Країнознавство. В. П. Крижанівський, М. С. Дорошко (ред.), В. І. Головченко. Київ : Знання. 2012. 439 с.
3. Киптенко В. К., Кузьменко К. П. Туристична політика та програми розвитку туризму в Ізраїлі. Географія та туризм. 2012. № 18. С. 85–91. URL: http://www.geolgt.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=54&Itemid=38&lang=uk (дата звернення: 10.08.2022).
4. Любіцева О. О., Романчук С. П. Паломництво та релігійний туризм. Київ : Альтерпрес, 2011. 416 с.
5. Сидоренко Г.Ю. Віртуальний туризм: кінець традиційному туризму? URL: https://tourlib.net/statti_ukr/sydorenko3.htm
6. Софія Косаревич Післявоєнна відбудова Хорватії URL: <https://dc.org.ua/news/reconstruction-croatia>
7. Стафійчук В., Малиновська О. Туристичне країнознавство : навч. посіб. у 4-х томах; Т. 1. Європа. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 282 с.
8. Ткешелашвілі М. Л. Основні аспекти дослідження динаміки розвитку суб'єктів туристичної діяльності України та Грузії URL: <http://ena.lp.edu.ua:>
9. Устименко Л.М., Афанасьєв І.Ю. Історія туризму: Навч. Посіб. – К.: Альтер-прес, 2005. 320 с.;
10. Федорченко В.К., Дьорова Т. А. Історія туризму в Україні: навч. посіб. К.: Вища школа, 2002. 195 с.